

ETNİK TARİX, ETNOGENEZ

UOT:39

SUVAR TÜRKLƏRİNİN GÜNEY QAFQAZDA ETNİK MÖVCUDLUĞU
(VI-XIII yüzillər)

©2025

İSMAYIL UMUDLU*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0008-6920-6089; e-mail: ismail.umudlu18@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/3105-3653.2025.1.176>

Xülasə: Məqalədə az öyrənilmiş mövzunun – Savir Türklərinin Tiflisdən güneydə Kür çayının sol sahillərinə köçürülməsi və burada oturaq həyata keçmələrinin təfərrüatlarından bəhs olunur. Bu, onların Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvan ilə müharibənin gedişində 562-ci il məğlubiyyətindən sonra baş vermişdir; şahın niyyətinə görə onlar burada yerli xalq qoşunu qismində sərhəd xidmətinə yerinə yetirməli idilər. Lakin bunun ardınca, 576-cı ildə Bizans hərbi rəislərinin təşəbbüsü ilə Savirlər həmin vaxt onların nəzarətinə keçən sağsahil bölgəyə köçürülüb məskunlaşdırılır.

Daha sonra, qaynaqlarda “suvarlar ölkəsi” və ya “kafirlər ölkəsi” kimi (erkən ərəb müəlliflərində) xatırlanan bu erkən feodal mülkünün statusunu müəyyənləşdirməyə cəhd göstərilir. Onların hakim knyazlarının adları çəkilir, bu xalq barədə o çağın Bizans müəlliflərinin verdiyi etnik xarakteristikaya toxunulur, etnonim erkən ərəb coğrafiyaşünasları və Mahmud Kaşğaridə (XI yüzil) qeydə alınmış şəkildə (“suvarar”) dəqiqləşdirilir.

Albaniyanın (Aran) etnik spektrində sanballı Savir kütləsinin mövqeyi, onların iri yaşayış məntəqələrinin adları aydınlaşdırılır. Savirlərin yeni məkanda sonrakı taleyində az önəm kəsb etməyən fakt – onların VI yüzilin sonlarında suriyalı missioner-vaiz David Qarecinin təlqini ilə ənənəvi tanrıçılıqdan xristianlığa keçidi üzərində dayanılır.

Eləcə də onların “köməkçi qoşun” qismində gah Bizanslıların, gah da Sasani-
lərin tərəfində hərbi kampaniyalarda iştirakları, onların döyüşçülərinin əsgəri keyfiyyətləri, onların hərbi-mühəndis təfəkkürünün yüksək səviyyəsi haqqında məsələyə də toxunulur. Onlara qarşı Babəkin 829-cu ildəki fəlakətli yürüşünün Suvarlar üçün dəhşətli nəticələri və moğol fəthləri dövrünün hadisələri qeyd edilir.

Açar sözlər: Savirlər, Qazax, Hunan, Aran, Lori, Bubakar

ETHNIC PRESENCE OF THE SAVIR TÜRKİS IN THE SOUTH CAUCASUS
(6 th-13th CENTURIES)

©2025

ISMAIL UMUDLU*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology of ANAS
ORCID: 0009-0008-6920-6089; e-mail: ismail.umudlu18@gmail.com

Abstract: *The article refers to the details of a little-studied topic – the history of the settlement of the Savir Turks on the left bank of the river. Kura south of Tiflis, where they moved to a sedentary life. This happened after their defeat in the war with the Sassanian ruler Khosrov Anushiravan I in 562, according to whose plan the savirs were supposed to carry out border service and become in the ranks of the local military militias. However, later in 576, the Savirs, at the initiative of the Byzantine commanders, moved to the right bank, which at that time were under the control of the latter.*

Further, an attempt is made to determine the status of this early feudal possession, which is referred to in sources as the “country of the Savirs” or “the country of the infidels” (among the Arabs). The names of their sovereign princes are given, the ethnic characteristics of this people given by Byzantine authors of that time, the most correct ethnic name of the Savirs (Sabirs), fixed by Mahmud Kashgari (10th century) and early Arab geographers as “Suvars”, is specified.

The position of the impressive Savir mass in the ethnic spectrum of Albania (Arana), the names of their large settlements is being clarified. He dwells in detail on an important fact in the further fate of the Savirs – their transition from traditional Tengrianism to Christianity under the auspices of the Syrian missionary-preacher David of Gareja at the end of the 6th century.

The question of their participation in military campaigns is also raised on the side of the Byzantines, then on the side of the Sassanids as “auxiliary troops”, the fighting quality of their soldiers, the high level of their military-engineering thinking. It is noted how the devastating campaign of Babek in 829 against them, and the events of the period of the Mongol conquests, turned out to be a terrible consequence for the savirs.

Keywords: Savir's, Gazakh, Hunan, Aran, Lori, Bubakar

ЭТНИЧЕСКОЕ ПРИСУТВИЕ ТЮРКОВ-САВИРОВ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ (VI-XIII ВВ.)

©2025

ИСМАИЛ УМУДЛУ*

*Институт Истории и Этнологии им.А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0009-0008-6920-6089; e-mail: ismail.umudlu18@gmail.com

Резюме: *В статье обращается к подробностям малоизученной темы – историю расселения тюрок-савиров на левобережье р. Куры южнее Тифлиса, где они перешли к оседлой жизни. Это случилось после их поражения на войне с сасанидским правителем Хосровом Анушираваном I в 562 года, по замыслу которого савиры должны были нести пограничную службу и стать в рядах местных военных ополчений. Однако в дальнейшем в 576 г. савиры по инициативе византийских военачальников переселились в правобережную полосу, в то время находящихся под контролем последних.*

Далее, предпринята попытка определить статус этой раннефеодальной владении, который упоминается в источниках как «страной савиров» или

«страной иноверцев» (у ранних арабских авторов). Приводится имена их владельцев князей, этническая характеристика этого народа, данными византийскими авторами того времени, уточняется наиболее правильный этнической названии савиров (сабиров), фиксированного у Махмуда Кашгары (XI век) и раннеарабских географов как «сувары».

Выясняется позиция внушительной савирской массы в этническом спектре Албании (Арана), имена их крупных населенных пунктов. Подробно останавливается над немаловажным фактом в дальнейшей судьбе савиров – их перехода от традиционного тенгрианство к христианству под наущением сирийского миссионера-проповедника Давида Гареджийского в конце VI века.

Также затрагивается вопрос об их участии на военных кампаниях то на стороне византийцев, то на стороне сасанидов в качестве «вспомогательной войск», боевой качества их воинов, высокий уровень их военно-инженерной мысли. Отмечается, как обернулось страшным последствием для савиров опустошительный поход Бабека в 829 г. против них, и событий периода монгольских завоеваний.

Ключевые слова: Савиры, Казах, Хунан, Аран, Лори, Бубакар

Giriş

Yeni eranın VI yüzilliyindən Tiflisdən güneydəki ərazilərdə lokallaşan “Suvarlar ölkəsinin” mövcudiyyət dönməsi, statusu, etnik kimliyi, əhalinin məşğuliyyəti, başlıca yaşayış məntəqələri, baş vermiş hərbi-siyasi hadisələrin onların varlığına təsiri barədə Bizans, erkən ərəb, gürcü mənbələrində xeyli bilgilərə rast gəlinir. Suvar Türklərinin 750 ilə yaxın kompakt şəkildə yaşamış olduqları və onların etnik adı ilə tanınan ərazi Azərbaycan tarixçiliyi və tarixi etnologiyası üçün ciddi diqqət tələb edən mövzulardan biri olaraq qalmaqdadır. Bunu bir etno-coğrafi anlayış olaraq Azərbaycanın ərazisini təşkil etmiş ayrı-ayrı bölgələrin etnik və siyasi tarixinin öyrənilməsi məcrasında vacib məsələ hesab edirik.

Doğrudur, rus tarixçiliyində (A.Bernştam, M.Artamonov, L.Qumilyov, S.Pletnyova) yeni eranın ilk yüzilliklərindən Avrasiya çöllərinin, özəlliklə Quzey Qafqazın etno-siyasi durumu kontekstində Suvarların daha çox VI yüzilə qədərki statusuna, hadisələrdə iştiraklarına toxunulsa da, onların Güney Qafqazın mərkəzi coğrafiyasındakı VI yüzilindən başlanan mövcudiyyət tarixinə az diqqət yetirilmişdir. Məsələyə rus-ingilis şərqşünası Vladimir Minorski də toxunmuşdur. Suvarların VI yüzilin ikinci yarısından Tiflisdən güneydə Kürün sol və sağ sahilində kompakt şəkildə yaşamağa başladıkları faktı mənbələrə istinadla ortada ikən, onları X yüzil bizanslı müəllif Baqryanorodniya istinadla, VIII yüzilin əvvəllərində gəlib yerləşmiş ola biləcək “macarlar” hesab etmiş, bununla da dolaşıqlıq yaratmışdır.

Milli tarixçiliyimizə gəldikdə, Xəzər konfederasiyasının tərkibində yer almış Suvarların müasir Azərbaycanlıların etnogenezində iştirakları, ilk orta əsrlərdən ölkənin sakinləri olmuş etnoslar sırasında yer almaları mübahisəsiz məsələ sayılsa da (N.Vəlixanlı, Ə.Sumbatzadə, Y.Cəfərov, F.Əsədov), onların buradakı mövcudluq tarixinin yetərli dərəcədə araşdırılmadığı ilə razılaşmaq lazım gəlir. Y.Cəfərov da hunlar və Azərbaycan məsələsini II-VI yüzillər çərçivəsində araşdırmış, sonrakı

dönəmin hadisələrinə keçməmişdir.¹ Başqa sözlə, VI yüzilin ikinci yarısından başlayaraq köçəri türk toplumlarının “*xüsusi intensivliklə*”² Albaniya bölgələrinə nüfuz etmələri və ölkənin şimal hissəsini fasiləsiz nəzarətdə saxladıkları elmdə qəbul olunsada, Suvarların daha sonra Güney Qafqazın mərkəzi coğrafiyasında kompakt şəkildə məskunlaşması (VI yüzilin ikinci yarısı) və ondan sonrakı (moğol yürüşlərinə qədər) məhəlli tarixlərinin kifayət qədər işlənmiş olduğunu söyləmək hələ tezdir.

Qonşu gürcü və erməni tarixçiliyində isə bu mövzu çox dərəcədə siyasiləşdirilmiş olduğundan, onlarda xristianlığa keçmiş Suvarların tarixini öz tarixlərinə bağlamağa, onun tərkib hissəsi kimi göstərməyə cəhdlərindən, bir sözlə mövzuya tendensiyalı yanaşmalarından söz edə bilərik.

Kür sahilinə köçürülmə, onların ölkəsinin statusu, knyazları

Demək olar bütün erkən orta yüzillər Bizans, ardınca ərəb müəllifləri fərqli qaynaqlarda adı (etnonim) *savar, savir, sabir, suvar, savaran, sabarta* formalarında yazılan bu Türk boyu barədə məlumat verirlər. Mahmud Kaşğari Suvarların Ruma (Bizans) yaxın (qonşuluqda) yerləşdiklərini, dillərinin Oğuz və Qıpçaq dilinə bənzədiyini göstərməklə, bu dildən *sözlərin sonu kəsilib qısaldılmış Türk dili*³ deyə bəhs edir. (Yeri gəlmişkən, Qərb və rus-sovet tarix ədəbiyyatında daha çox Savir/Sabir kimi təqdim olunan bu qədim etnonimi XI yüzil müəllifi Mahmud Kaşğari və erkən ərəb müəllifləri əslinə uyğun olaraq *Suvar* deyə qeydə aldıklarından, indiki azərbaycanlı müəlliflərin də bu etnik özünü adlandırmaya üstünlük vermələri məqsədəuyğun olardı).

VI yüzilin başlanğıcında Qərbi Sibir çöllərindən Quzey Qafqaza sıxışdırılmış olan Suvarlar burada yenidən toparlanmağı bacarmışdılar. Bizans tarixçisi Kəsariyalı Prokopi (təq. 500-565) zamanında Suvarlar hələ Xəzər keçidindən şimaldakı torpaqlarda məskun olsalar da, artıq dağların bu tərəfindəki hərbi-siyasi hadisələrdə Qara dənizin şərqindən və Xəzər (Dərbənd) keçidindən aşmaqla iştirak etməyə başlamış, bir qismi Qəbələ ətrafı dağlıq bölgədə yerləşmişdi. Prokopi 530-cu il hadisələrində Suvarlar, Hunlar və Massagetləri eyni gözdə görür və onlardan *Savir deyilən hunlar* deyə bəhs edərkən⁴ onu da qeyd edir ki, Qubad (498-531) və I Xosrov Ənuşirəvan (531-579) dönəmində onların Bizans ilə təmaslarında Xəzər qapılarının Hunların/Savirlərin axınlarından Bizans ilə müştərək qorunması iki dövlət arasında danışıqlarda ayrıca müzakirə predmeti olmuşdur.

Yenə Prokopidən öyrənirik ki, *Hun tayfası olan Sabirlər* Qafqaz dağlarının yaxınlığında yaşayırlar. Bu tayfa çoxsaylıdır, çoxlu müstəqil qollara bölünür. Onların

¹ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. 1993.

² Fərda Əsədov. **Xəzərlər və Azərbaycan**. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.98.

³ Mahmud Kaşğari. **Divanü lüğat-ü-türk**. 4 cildə. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. I cild. Bakı, “Ozan”, 2006, s.105.

⁴ Прокопий Кесарийский. **Война с персами. Война с вандалами. Тайная история**. Москва, Из-во «Наука», 1993, s.46, 168 s.

başçılarından bəziləri qədimdən bəri Roma (Bizans) imperatoru, digərləri Pers padşahları ilə dostluq işlədirlər.⁵

I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) Quzey Qafqazda Suvar konfederasiyası üzərindəki hərbi qələbəsinin 562-ci ildə baş verdiyi göstərilirsə,⁶ deməli, həmin vaxtlar Qəbələ ətrafında yaşamaqda olan Suvarların Xəzər (Dərbənd) keçidinə yaxın bölgədən uzaqlaşdırılaraq Tiflisdən güneyə doğru yerləşdirilməsi təqribən 562-ci ildə və ya ondan az sonra olmuşdur. Qafqaz dağlarından quzeydə qalan Suvarlar isə 568-ci ildə Avar türkləri tərəfindən məğlub ediləndən sonra zəif duruma düşmüşdülər.⁷

Suvarların Güney Qafqazda köçürüldüyü bu bölgə Sasanilərdən vassal asılılığında olan Albaniya dövlətinin mövcudiyyət dönməndə Qarayazı çölünü də əhatə etməklə Kürün sol sahili Alazan çayına qədər Kambisen/Kabisena/Kambeçan, David Baqratioidə Kambeçovani⁸ adlanır və ölkənin İveriya ilə həmsərhəd vilayəti idi. Yəni onlar İveriya deyil, Albaniya (Aran) hüduddlarına köçürülmüş sayılmalıdır.

Köçürülmənin etnik spektrə təsiri

Bəzi mənbələrdə Tiflisdən güneydə Kürün sol sahili boyunca yerləşdirilmiş olan Suvar Türklərinin 4 tayfaya mənsub olmaqla 50 minə yaxın olduğu deyilir, digərlərində 10 min rəqəmi göstərilir. V yüzildə Albaniya əhalisinin ümumi sayının 200 mindən çox olmadığı (əgər ölkə 30 min əsgər çıxara bilir və qoşun əhali sayının 20 %-ni təşkil edərsə) bir halda⁹ bu qədər Suvar köçkünün təbii ki, ölkə üçün əhəmiyyətli əhali kütləsi demək idi. Rəqəmlə ifadə olunsa, onlar ümumi əhalinin təqribən dördə birini təşkil etdiyini düşünmək olar. Suvarların burada oturaq həyat tərzini keçirmələri təmin olunmuşdu və onları öz hərbi başçıları idarə edirdilər.

Suvarların Kürün sol sahilindən sağ sahilinə – Bizansın nəzarətindəki əraziyə köçürülməsi Artamonova görə (Menandra isnadla) 575-ci ildə, yəni Bizans ilə Qərbi Türk Xaqanlığı arasında savaşın başlandığı (576-cı il) ərəfədə baş verib.¹⁰ Ziya Bünyadov 586-cı il tarixçəsini göstərir.¹¹ Deməli, sol sahilə köçürülmədən hardasa 12-14 il sonra Suvarların yaşam arealının sağsahil ərazilər hesabına genişlənməsi baş verir. Solsahildən fərqli olaraq, sağsahil əkinçilik üçün daha geniş imkanlara sahib idi, eyni zamanda dağlıq alp çəmənlikləri hesabına köçmə maldarlıq üçün daha əlverişli şəraiti təmin edirdi. Düşünmək olar ki, sağ sahilə köçürülmə sol sahilədən imtina demək deyildi.

⁵ Прокопий Кесарийский. **История войны с готами**. Из-во Академии наук СССР. Москва, 1950, s.407; Алисохбат Сумбатзаде. **Азербайджанцы – этногенез и формирование народа**. Баку: ЭЛМ. 1990, s.83.

⁶ Светлана Плетнева. **Хазары**. Москва: Наука, 1986, s.78.

⁷ Алисохбат Сумбатзаде. **Азербайджанцы – этногенез и формирование народа**. Баку: ЭЛМ. 1990, s.83.

⁸ Давид Багратиони. **История Грузии**. Тбилиси: Мецниереба, 1971, § 3.

⁹ Fərda Əsədov. **Xəzərlər və Azərbaycan**. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.97.

¹⁰ Михаил Артамонов. **История хазар**. Издание второе. СПб: 2002, s.146.

¹¹ Зия Буниатов. **Избранные сочинения в трех томах. Азербайджан в VII-IX вв.** Том I. Баку: ЭЛМ, 1999.

Gürcü tarixçiləri sağ sahil bölgəyə “savirlərin və albanların” birlikdə köçürüldüyünü qeyd edir, üçüncü bir etnik toplumun adı çəkilmir, bundan belə nəticə çıxır ki, Suvarlar Albanlarla iç-içə yaşayırmışlar və sağ sahil ərazilərə də birlikdə köçürülmüşlər. Bu iç-içə yaşayış eyni zamanda onların arasında lokal miqyasda etnoslararası qaynayıb-qarışma prosesinin başladığını söyləməyə əsas verir. Bu əsnada Suvarların xristianlığa keçidi belə bir konsolidasiyaya əlverişli şərait yaratmışdır.

Gürcü kilsə tarixinə aid “Müqəddəs Davidin həyatı”nda (bu suriyalı missioner 604-cü ildə vəfat edib) adı çəkilən, VI yüzilin ikinci yarısında yaşamış el başçısı Bubakar/Babakər (bəlkə də – Baybakər) Tiflisdən güneyə Kürün sağ və sol sahil torpaqlarının hakimidir.¹² Əgər belə olmasaydı, bu “barbar” Qarayazının Kürün sol sahilindən təqribən 30 km-lik məsafədə olan dağlıq bölgəsində ov etməyi özünə rəva görməzdi. Görünür, Suvarların yaxşı bələd olduqları hər iki sahilyanı vadi onların vahid iqtisadi-təsərrüfatçılıq məkanı olaraq qalmışdır. Bu vəziyyətin dəyişməz olaraq bu şəkildə qaldığı sonrakı bütün tarixi qaynaqlarda izlənilir.

Üç yüz il sonra – X yüzildə də Suvarlar bu bölgədə dominant əhali kütləsi olaraq qalır – bölgə onların ölkəsi kimi tanınırdı. Məsələn, ərəbdilli müəlliflərdən Əl-Məsudi (?– 956) Kür çayının Tiflisdən sonra “Siyavurdiya ölkəsindən” keçərək Bərdədən 8 mil aralıdan axdığını¹³ yazır. Yəni Suvarların Ölkəsi Cürzan (Gürcüstan) deyil, ona qonşu olan ayrıca ölkədir. Əl-İstəxri (X yüzil) onların iri yaşayış məntəqəsi və inzibati mərkəzi olan Hunanı o çağın məlum şəhərləri Şəki, Cənzə, Şəmkür (şəhərin adına orta əsr qaynaqlarında bu şəkildə rast gəlinir) ilə bir sırada “böyüklükdə bir-birinə bənzəyən kiçik şəhərlər”, “münbit torpaqlı”, “hər şeyi bol olan yerlər” adlandırır.¹⁴ O, Kür çayından bəhs edərkən qeyd edir ki, bu çay Tiflisdən keçərək “kəfirlərin (yəni xristian Suvarların) ölkəsinə daxil olur”.¹⁵

Ən azı X-XII yüzillərdə bu xristian ölkəsinin inzibati mərkəzi olaraq haqqında söz gedən Hunan qalasının (şəhərinin) yeri ilə bağlı məsələyə gəldikdə, X yüzil müəllifi Əl-İstəxri bu məkanı dəqiqliklə göstərmişdir. Onun, Hunanın “şəhər” olduğunu, Şəmkürdən buraya 21 fərsəx, buradan Qalaya (İbn Kəndman qalası) 10 fərsəx, Qaladan Tiflisə 12 fərsəx olduğunu göstərdiyini,¹⁶ 1 fərsəxin – 6-8 km-ə bərabərliyini əsas götürdükdə, 21 fərsəx təqribən 126-168 km-lik məsafəni əhatə edir ki, bu da Şəmkürdən başlayıb Qırmızı körpü rayonuna gəlib çıxır. Deməli, XIX yüzil gürcü tarixçisi David Baqrationinin həmin bu yerdə – İkinci Şıxlı sərhəd məntəqəsindən təqribən 10 km günbatarda Babakər dağındakı “Qız qalası” şəhərgahını (tarixçi bu yeri hansısa bir gürcü adı ilə deyil, türkcə məhz “Qız qalası” deyə qeyd edir) Hunan qala-şəhəri ilə lokallaşdırması¹⁷ doğru qəbul olunmalıdır.

Suvarların iri yaşayış məntəqələri sırasında Hunan, Qala ibn Kəndman, Tiflis, Tavuş, Kasak, Kavazin, Lori və b. qeyd oluna bilər.

¹² Жизнь преподобного Давида Гареджийского. <https://travelgeorgia.ru/235/>

¹³ Nailə Vəlixanlı. *Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər*. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s.251.

¹⁴ Yəni orada, s.272.

¹⁵ Yəni orada, s.273.

¹⁶ Yəni orada, s.274.

¹⁷ Давид Багратиони. *История Грузии*. Тбилиси: Мецниереба, 1971. § 11.

Knyaz Bubakar və missioner David arasında münasibətlər Kürün sol sahilində knyazın ovlağı olan Qarayazıya aid Qaltan dağında baş verir. Lakin onun iqamətgahı Kürün sağ sahilindəki vadinin günbatarındakı dağ yüksəkliyində qərar tutmuş Hunan qalası idi, bu məsələdə ona əsaslanmaq olar ki, həmin qalanın (Hunan) yerləşdiyi dağın adı coğrafi məkan olaraq indi də azacıq fonetik dəyişikliklə Babakər adlanır.

Tarixi ədəbiyyatda Savardiya, Sivurdiya, Savirlər ölkəsi, Taşır-Sevordik, “kafirlər ölkəsi” deyə anılan bu inzibati ərazidən Aranda Xaçen, Sünik, Naxçıvan kimi *müstəqil hakimlik etməyə çalışan feodal mülkləri* sırasında bəhs olunur.¹⁸

Lakin Suvar knyazları və onların şəcərələri barədə hələlik fragmental bilgilərlə kifayətlənməli oluruq. Bubakar – missioner David münasibətlərində bu *hun başçısının* üç oğlunun olduğu deyilir. Bu münasibətlər Davidin vəfat etdiyi 604-cü ildən öncəyə aiddir. Aradan az keçmiş, 627-ci ildə Bizans-Persiya arasındakı müharibənin gedişində müttəfiqlər Bizans imperatoru İrakli və Xəzər ordusunun komandanı Cebqu (Yabqu) o çağda böyük ticarət şəhəri olmuş Tiflisi – hələ Gürcüstanın tərkibində olmayan bu mühüm məntəqəni mühasirəyə alanda şəhərin başçısı knyaz Stefan idi və cəsur knyaz hər gün qaladan çıxaraq müttəfiqlərə həmlələr edirdi. Bu döyüşlərin birində knyaz Stefan həlak olur.¹⁹ Bizə görə bu knyaz Bubakarın həmin üç oğlundan biri olmalıdır. Bu məsələdə ona əsaslanmaq olar ki, aradan iki yüz ildən bir az çox müddət keçəndən sonra – Aranda Xilafətə qarşı üsyanın Buğa əl-Kəbir (Böyük Buğa) tərəfindən yatırıldığı 851-ci il hadisələrinin gedişində bu ölkənin tutulub buxovlanaraq Samarraya göndərilən əyalət knyazları sırasında Albaniya ölkəsinin mühüm şəxslərindən biri olaraq Uti əyalətinin hakimi, *Suvar knyazları soyundan gələn* və xristian adı daşıyan daha bir Stefanın adı çəkilir.²⁰ “Kon (kan/xan?) adlanan Stefanın” Samarraya xəlifə Mütəvəkkilin yanına aparıldığını, digərlərindən fərqli olaraq onun orada dinindən dönmədiyi və qütbətdə əzabkeş kimi öldüyünü Gəncəli Kirakos da qeyd edir.²¹

Ticarət şəhəri Tiflis ərəblərin gəlişinədək, görünür, Suvar knyazlarının nəzarətindəki iri məntəqələrdən biri olmuşdur. Hər halda Tiflisin tarixi səmtlərindən biri yüzillərdən bəri Sabur-tala, bölgə azərbaycanlılarının dilində isə Sabır-tala adlanmaqdadır.

Bundan başqa, çar III Georginin (1156-1184) dönəmində (1177) baş verən hadisələrdə Lori qalasının inzibati mərkəz olduğu bölgədə elbəyi olan, xristian dinindəki *qıpçaq Kubasarın* (Xubasar, Hubasar) adı çəkilir. Hakimiyyət ixtilafında Kubasarın özünün 500 döyüşçüsü ilə Georginin tərəfinə keçməklə, vəziyyəti onun xeyrinə dəyişdirdiyi gürcü tarixində qeyd olunur. 1177-1184-cü illərdə Gürcüstan ordusunun baş komandanı (amirspasalar – dövlətdə üçüncü vəzifə) olmuş Kubasar *Gürcüstan çarlarına sadıq və xeyirxah cəngavər* kimi xarakterizə edilir. O, iflic olub

¹⁸ Nailə Vəlixanlı. **Naxçıvan ərəblərdən monqollaradək (VII-XII)**. Bakı, “Elm”, 2005, s.72.

¹⁹ Lev Qumilyov. **Qədim Türklər**. Bakı, Gənclik, 1993, s.163.

²⁰ Зия Буниатов. **Избранные сочинения в трех томах. Азербайджан в VII-IX вв.** Т.І. Баку: «Элм», 1999, s.218; **Всеобщая история Вардана Великого**. Москва: 1861. s.104.

²¹ Киракос Гандзакети. **История**. Москва: Наука, 1976, s.77.

yatağa düşdükdə çarica Tamar yalnız Lori qalasını ondan almaq və tutduğu vəzifədən səhhətinə görə azad etməklə kifayətlənərək, əmlakına toxunmamış, onu vəfat edəndək qayğı ilə əhatə etmişdir.²² Gürcü qaynaqları Kubasarın *Gürcüstanda tərbiyə olunduğunu* (yəni onun yeni gəlmiş qıpçaqlardan deyil, öncəki yüzillərdən burada yaşayan xristian türklərin soyundan gəldiyini) qeyd etsələr də, şəcərəsi barədə heç nə demirlər.

Suvarların etnik xarakteristikası

Bizans, ərəb, suryani və erməni tarixçiləri Suvarların buradakı yaşam tərzindən, etnik mənsubiyyətlərindən, Aranda məskunlaşma tarixçələrindən və dini inanc-larından xəbərdar idilər.

Prokopinin Bizansın qonşuluğundakı Hunları və Savirləri eyni xalq saymasını düzgün fikir kimi qəbul etmək lazım gəlir. Nüfuzlu rus türkoloğu Lev Qumilyovun da hunların dilinin teles (yəni uyğur) dili ilə yaxın olduğunu birmənalı şəkildə qəbul etdiyi²³ nəzərə alınsa, onlar ən azından yaxın dialektlərdə danışan xalq idilər.

XI əsr gürcü tarixçisi Leonti Mroveli: *Bizim ölkəmizdə altı dildə: xəzər, gürcü, yunan, suryani, erməni və yəhudi dillərində danışurlar*²⁴ deyər yazırsa, burada “macar” və ya “suvar dili” xatırlanmır, ayrıca “xəzər dili” (yəni birmənalı şəkildə – “türk dili”) qeyd olunur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Bizans tarixçiləri kimi gürcülərin də nəzərində suvar və xəzər dilləri eynidir. Xəzər dilinin (xazaruli, başqa sözlə – suvarların danışdığı dilin) digərləri ilə yanaşı burada vətəndaşlıq hüququ qazanmış olmasının tarixçəsinin VI yüzilin sonları, VII yüzilin əvvəllərindən başlanmış olduğu fikri düzgün sayılmalıdır.²⁵

Onların etnik xarakteristikasına toxunarkən, Aqafi Suvarları “*savaş və talan hərisi*”, “*doğma yerlərdən uzaqlarda, yad torpaqlarda uzun müddət qalmağa alış-qan*”, “*qənimət üçün savaş və təhlükəli səfər iştirakçılarına qoşulan*”, qənimət naminə “*asanlıqla dostdan düşmənə, düşməndən dostə çevrilə bilən*” döyüşçülər kimi xarakterizə edir.²⁶ Prokopi də onları “*fövqəladə dərəcədə döyüşkən tayfa*” deyər səciyyələndirmişdir.²⁷

X əsr müəllifi əl-İstəxri *əs-Siyavurdiya* tayfasını [sınf] görünür bağlı olduqları xristian məzhəbinə görə ermənilərdən sayıb, *qanun-qaydalara tabe olmayan* toplum deyər təqdim edir.²⁸ Minorski də əl-Məsudiyə isnadla, savirlərin *ermənilərin bir qolu*

²² Картлис Цховреба. **История Грузии**. Тбилиси: Из-во Артануджи. 2008, s.256.

²³ Лев Гумилев. **Древние тюрки**. Москва, 1967, s.49.

²⁴ Картлис Цховреба. **История Грузии**. Тбилиси: Из-во Артануджи. 2008, s.20.

²⁵ Алисохбат Сумбатзаде. **Азербайджанцы – этногенез и формирование народа**. Баку: «Элм». 1990, s.91.

²⁶ Агафий Миринейский. **О царствовании Юстиниана**. Москва-Ленинград, Из-во АН СССР, 1953, s.117.

²⁷ Прокопий Кесарийский. **История войны с персами. Война с вандалами. Тайная история**. Москва, Из-во «Наука», 1993, s.46.

²⁸ Nailə Vəlixanlı. **Ərəb Xilafəti və Azərbaycan**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1993, s.64.

olduğu (görünür, din və məzhəb birliyini nəzərə almaqla) fikri üzərində dayanır və onların *cəsur və güclü* deyə xarakteristikasını ayrıca vurğulayır.²⁹

Xristianlığa keçid. Bubakar/Babakər

Mahmud Kaşğarının təsnifatındakı Türk boylarından tanrıçılıqdan xristianlığa keçən ilk toplum Güney Qafqazın mərkəzi coğrafiyasında yerləşmiş və bu ölkəyə öz adını vermiş olan Suvarlardır. Hər halda, Kürün sağ və sol sahili boyunca yerləşmiş olan Suvarların xristianlığa qəti keçidi VI yüzilin sonlarında olmuşdur. “Müqəddəs Davidin həyatı”na isnadla, Bubakar (Babakər) özü, ailəsi və başçılıq etdiyi el xristianlığa həmin missioner Davidin təşviqi ilə keçmişdir. Bu keçid 575-604-cü illər arasında baş vermişdir. Dağda (Qarayazıda) qayalıq çapmaqla, David və onun ardıcılıqları üçün ilk mağara-kilsəni də Bubakar inşa etdirmiş, knyaz özü bu xeyirxah işdə şəxsən çalışmışdır.³⁰ (Knyaz Bubakarın qayada çapdığı bu mağara-kilsə burada sonrakı çağın dini mərkəzinin təşəkkülündə ilk addım olub. Bizim günlərdə bu yerin Gürcüstan və Azərbaycan arasında mübahisə predmeti olması tarixin istehzasıdır).

Gürcü tarixi-dini qaynaqlarına isnad etsək, Qarayazıda bizim günlərə qədər qalmış dini obyektin əsasını qoyan missioner-rahib David

buraya İveriya çarı Parsmanın (542-557) zamanında öz inanclarını yaymaq üçün Suriyadan 13 nəfərlik qrupla gəlmişdir. Bu xristian missionerləri o çağda Orta Şərqdə çox yaygın, diplomatik danışıqlar dili olan Arami (suryani, assuriya) dilində – İsa Məsihin danışdığı dildə danışdılar. Suriyalı missionerlər qrupunun 588-ci ildə Örməniyyəyə də gəldikləri, nestorianlığı yaymağa çalışdıqları və burada özlərinə ardıcılar tapa bildiklərini Gəncəli Kirakos da qeyd edir.³¹

Suvarların Qafqaz dağlarının şimalında qalan qismi isə xristianlığa 681-ci ildə – Bubakarın zamanından təqribən yüz il sonra Albaniyadan gəlmiş yepiskop İsrailin təşviqi ilə keçmişlər. Moisey Kalankatukluda söhbət Hunların İsa dininə keçmə-sindən söz gedir,³² amma C.Pletnyova burada məhz Hun tayfa ittifaqına daxil olan Suvarların xristianlığı qəbul etdiklərini göstərir.³³ Maraqlıdır ki, yepiskop İsrail orada hunlarla (suvarlarla) danışarkən dil problemi ilə üzləşmir, moizələrində tərcüməçidən istifadə etmir, bilavasitə və asanlıqla ünsiyyətə girir. Düşünmək olar ki, bu yüksək rütbəli xristian din adamı onların soyundan idi.

Erməni qriqorian və gürcü pravoslav kilsələri arasında parçalanma Suvarların sonrakı assimilyasiyasını asanlaşdırmışdır.

Suvarlar hərbi-siyasi hadisələrdə

I Xosrov Ənuşirəvan onları buraya köçürərkən bu döyüşkən tayfadan Bizansla müharibədə hərbi qüvvə kimi istifadə etmək niyyətində olmuşdur. Savirlər Xosrov

²⁹ Владимир Минорский. *История Ширвана и Дербента X-XI веков*. Москва: Из-во Восточной литературы. 1963, s.214.

³⁰ *Житие преподобного Давида Гареджийского*. <https://travelgeorgia.ru/235/>

³¹ Киракос Гандзакеци. *История*. Москва: Наука, 1976, s.64.

³² Моисей Каланкатукский, *История Албании*; Мхитар Гош. *Албанская летопись*. Баку: «Элм», 1993, s.160.

³³ Светлана Плетнева. *Хазары*. Москва: «Наука», 1986, s.32.

Ənuşirəvanın göstərişi ilə Albaniyanın şimal-qərbində, Kürün sol sahili boyunca yerləşdirildiği ilk vaxtlarda burada sərhəd mühafizəsində xidmət etdikləri və məhəlli qoşunlarda yer tutduqları göstərilir.³⁴ Sağ sahilə köçürülmədən sonra Suvarların iki böyük və rəqib dövlətlər arasında hərbi-siyasi manevr imkanları artır. Bizans imperatoru və ya Sasani padşahı Suvarlardan olan öz müttəfiqlərinə *adətən bəlli məbləğdə, lakin hər il yox, buna ehtiyac olduqda, qızıl göndərirdi*.³⁵ Başqa sözlə, Bizans imperatoru və ya Sasani padşahı bu məbləği göndərməklə, Suvarları onun tərəfində müharibədə iştiraka çağırmış olurdu. Mirineyalı Aqafi onları *Hun Savirləri* adlandıraraq göstərir ki, Perslər və Romalıların (Bizanslılar) arasında savaş yaşananda *böyük və çoxsaylı xalq* olan barbar Savirlər *köməkçi qoşun* qismində gah bu, gah da digər tərəfdə yer alır, öz hərbi yardımını muzzla satırlar.³⁶

Onların hərbi səriştələri həmin çağ üçün perslər və bizanslılar ilə rəqabət apara biləcək səviyyədə olduğunu düşünmək olar. Prokopi "barbar" Suvar hərblərin bizanslılara Petra şəhərinin mühasirəsi zamanı divarların dağıdılması üçün *"dünya bina olandan bəri heç kəs, öz ordularında çoxlu sayda mühəndisin olmasına baxmayaraq nə romalıların (bizanslıların), nə perslərin ağına gələn"* taran məşını düzəltməklə, ordu rəhbərliyini heyətdə qoyduqlarını yazır.³⁷ Xilafət dönmində dəmirçilikdə xeyli irəli getmiş Suvarlar əla qılınclar və təbərzinlər düzəldirdilər. Əl-Məsudiyə istinadən, ərəblər öz qoşun hissələrini *siyavurdi* adlandırdıqları və yüksək qiymətləndirdikləri bu təbərzinlərlə təchiz etməyə üstünlük verirdilər.³⁸

Bu əsrdə Savirlərin Qara dənizin şərq sahillərindən keçməklə Bizans torpaqlarına axınlarının qarşısında lazlar dayanmış imişlər. Lazların çarı Quvaz bu arada Savirlərlə müqavilə bağlayır ki, onlara 3 kentinari qızıl veriləcək, bu pulu Bizans imperatoru Yustinian təmin edəcək, bu şərtlə ki, onlar Lazların torpaqlarına basqın etməsinlər, İveriyani isə *çapıb talasınlar, qırıp-çatsınlar*" ki, perslərin ordusu maddi təminatı qalsın və oradan keçib Lazika istiqamətinə yeriye bilməsin (Pers-Bizans müharibələrinin gedişində Bizansın tərəfində olan Lazika və Kolxida Sasani ordusunun yürüşü nəticəsində çətin duruma düşmüşdü). Lakin Yustinian bu vəsaiti təmin etməkdən boyun qaçırır.³⁹

Mirineyalı Aqafi Sasani ordusunun tərkibində Lazikaya savaş cəbhəsinə gəlmiş Savir köməkçi qoşun hissəsi ilə bağlı iki son dərəcə maraqlı döyüş epizodunu

³⁴ Минорский Владимира Федоровича. **История Ширвана и Дербента X-XI веков.** Москва: Из-во Восточной литературы. 1963, s.214.

³⁵ Прокопий Кесарийский. **История войны с готами.** Москва, Из-во Академии наук СССР, 1950, s.407.

³⁶ Агафий Миринейский. **О царствовании Юстиниана.** Москва: Из-во АН СССР. 1953, s.117.

³⁷ Прокопий Кесарийский. **История войны с готами.** Москва, Из-во Академии наук СССР, 1950, s.408.

³⁸ Nailə Vəlixanlı. **Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər.** Bakı, "Elm və təhsil", 2016, s.251.

³⁹ Прокопий Кесарийский. **История войны с персами. Война с вандалами. Тайная история.** Москва, Из-во «Наука», 1993, s.170.

təsvir edir. Birincidə, öz möhkəmləndirilmiş düşərgələrində silahı yerə qoyub, zirehli geyimlərini çıxararaq qayğısız halda dincələn Savirləri qəfildən haqlayıb qırmaq niyyəti ilə gələn dilimnitlərin (Anadoluya şərqdən gəlib yerləşmiş, Deyləm mənşəli xalq, indiki zazaların ulu babaları sayılır) yaxınlaşdığından Savirlər xəbər tutur, önləyici tədbir görür və bu iki min nəfərlik qoşunu düşərgənin içində tələyə salaraq ucdantutma qırırlar. İkincidə, yenə də öz möhkəmləndirilmiş düşərgələrində silahı yerə qoyub, zirehli geyimlərini çıxararaq qayğısız halda dincəldikləri vaxt 300 Bizans atlısı bu 500 nəfərlik Savir qoşun hissəsinin düşərgəsini qəfildən əhatəyə alaraq onları tələfata məruz qoysalar da, yenə onların bir hissəsi bu ağır vəziyyətdən çıxaraq yaxınlıqdakı ormanlığa dağılışa bilir, hətta hücum edən bizanslıların komandiri Maksensini ağır yaralayırırlar. Lakin romalı döyüşçülər onu ölümdən xilas edib öz düşərgələrinə aparmağa imkan tapırlar.⁴⁰

Savir döyüşçülərin bu “qayğısızlığı”, qarşıdakı düşməyə bu saymaz münasibətləri hardasa “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanı Qazan xanın belə bir saymazlıq nəticəsində təkura əsir düşdüyü epizoddakı vəziyyətin eynidir.

Görünür onlar Kür sahilində zaman keçdikcə xeyli güclənmişlər. Onlar o qədər güclü imişlər ki, VIII əsrin ortalarında – Xilafətin bölgədə hakim olduğu bir zamanda Şəmkür kimi mühüm şəhəri dağıdıb viran qoymuşdular.⁴¹ Bu hadisə 750-ci illərdə baş vermişdir. Görünür, bu, Xilafətin ərəb etnik ünsürünü bu torpaqlarda yerləşdirmək siyasətinə qarşı çıxış olmuşdur. Xəlifə Osmanın ordu komandanı Salman ibn Rəbiə tərəfindən Şəmkür hərbişədirilmiş məntəqəyə çevrilmiş və buraya çoxlu sayda ərəb əsgəri və Ərəbistandan gələn köçkünlər yerləşdirilmişdi. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi burada da ərəb köçkünlərin yerlilərin torpaqlarını qəsb etmələri, yerli əhalini öz rəiyyətləri gözündə görmələri, aşkar zorakılıqları bu əsnada şimaldan yeni gələnlərin hesabına xeyli güclənmiş olan Suvarlarda görünür, ciddi narazılıq yaratmışdı. Bu arzuolunmaz prosesi öz gələcək mövcudiyyətlərinə təhlükə görən Suvar başçıları Şəmkürü dağıtmağı hərbi-siyasi nöqteyi-nəzərdən vacib bilmişlər. Əgər bu əsnada Suvarların güclənmiş olmasından söz gedirsə, deməli, 676-cı il köçürməsindən sonrakı dövərdə onların – pərakəndə düşmüş bu türk boyunun burada müəyyən dərəcədə yenidən toparlanma prosesi getmişdir.

Suvarların Babək hərəkətində nə şəkildə iştirakları aydın deyil, amma 829-cu ildə onların həyatında ağır bir faciə yaşanır. Həmin il Suvarların ölkəsinə yürüşə başlayan Babək onların Tavuş şəhərini dağıdır və bu yerin 150 minlik əhalisini qovub pərakəndə salır.⁴² Aranın şimal-qərbində bu qədər sayda etnik komponent Suvarların Aran ölkəsi əhalisinin təqribən üçdə birini təşkil etdiklərini təsəvvürə gətirməyə imkan verir. Belə bir dağıdıcı yürüşün səbəbi isə Suvarların Babək hakimiyyətinə tabe olmaqdan, xərac ödəməkdən boyun qaçırımları ola bilərdi.

⁴⁰ Агафий Миринейский. **О царствовании Юстиниана**. Москва: Из-во АН СССР. 1953, s.117.

⁴¹ Nailə Vəlixanlı. **Ərəb Xilafəti və Azərbaycan**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1993, s.111.

⁴² Зия Буниатов. Избранные сочинения в трех томах. **Азербайджан в VII-IX вв.** Том I. Баку: «Элм», 1999, s.358.

Babəkin məğlubiyyətindən az sonra Aranda Xilafətə qarşı üsyanın Buğa əl-Kəbir (Böyük Buğa) tərəfindən yatırıldığı 851-ci il hadisələrinin gedişində bu ölkənin tutulub buxovlanaraq Dəməşqə göndərilən əyalət knyazları sırasında Suvar knyazları soyundan gələn və xristian adı daşıyan Stefan da vardır.⁴³ Deməli, 829-cu il hadisəsindən sonra Suvarlar yenidən toparlana bilmişdilər.

Şəmkür 750-ci illər dağıntısından təqribən yüz il ötəndən sonra bərpa edilmişdi. Xilafət ordusunun Xəzər soylu baş komandanı Buğa Türk Gəncə hərbiyəşdirilmiş ərəb məntəqəsini yaratdıqdan (844) on il sonra (854) Şəmkürü də həmin sayaq hərbiyəşdirilmiş məntəqə olaraq bərpa etdirmişdi. Buğa Türk 853-cü ildə bu yerlərdə apardığı əməliyyatların gedişində xristian Suvarların hərbi gücünə qarşı onlarla eyni soydan olan müsəlman Xəzərləri qoyur. Buğa Türkün islamı qəbul etmiş 300 Xəzər ailəsini Şəmkür qalasında yerləşdirməsi və şəhəri Mütəvəkkilliyə adlandırması bundan irəli gələ bilər.

Moğol yürüşlərinin Suvarlar üçün fəlakətli nəticələri

Bölgənin iri yaşayış məntəqəsi olan Hunan (Xunan) 1220-ci ilin sonlarında böyük bir hərbi hadisəyə şahidlik etmişdir. Şəhər 1220-ci ilin sonlarında “Ağquş adlı türkün”⁴⁴ komandanlığı altındakı əsasən türkmənlərdən ibarət avanqard qoşun və Subutay bəhədur başda olmaqla 20 minlik moğol-tatar qoşununun birləşmiş qüvvəsi ilə gürcü çarı IV Georgi Laşanın (1213-1222-ci illərdə hakimiyyətdə olub) başçılığı altındakı bəzi rəqəmlərə görə 100 minlik ordu arasında bir ay davam etmiş və gürcü çarının ağır məğlubiyyəti ilə nəticələnmiş meydan müharibəsinin gedişində dağıdılmışdır.

Az sonra – 1240-cı ildə moğol sərkərdəsi Çağatay noyonun Lori qalasını aldığı, Çarmaqun noyon və Molor noyonun Gəncə və Tiflis arasında yenidən böyük əhali qırğınları törətdikləri də tarixdən bəlli məsələdir.⁴⁵

Nəticə

Beləliklə, Güney Qafqazın mərkəzi bölgəsi VI-XIII yüzilin əvvəllərində də güneydə Şəmkür, quzeydə Tiflis, gündoğarda Alazan çayı, günbatarda dağlıq rayonu əhatə edən ərazi Tavuş qalası, Hunan şəhər-qalası inzibati mərkəz olmaqla, Suvarlar Ölkəsi adlanmışdır. Bölgənin xristian əhalisi öz dilini qoruyub saxlamış olan Türk-Suvar etnik kimliyinə sahib idi. Ərəb fəthlərindən sonrakı çağda isə, yəni VII-XI əsrlərdə bölgədə müsəlmanların yerləşdirilməsi etno-konfessional spektrdə yeni element olmuşdur. Bu çağda Mütəvəkkilliyə (Şəmkür), Kasak və Xram çayının üstündə yerləşən Hunan, ondan o yana Qala-ibn Kəndman və Tiflis daha çox türk-müsəlman ünsürünün nəfəsini duyurdu. Başqa sözlə, bölgənin bu xronoloji çərçivədə tək müsəlman keçmiş deyil, xristian keçmiş də türk etnosuna aiddir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI – REFERENCES

1. Əsədov, Fərdə. **Xəzərlər və Azərbaycan**. Bakı, Elm və təhsil, 2018. 240 s.

⁴³ Зия Буниатов. А.г.э., s.218; **Всеобщая история Вардана Великого**. Москва: 1861, s.103.

⁴⁴ İzzəddin İbn əl-Əsir. **Əl-kamil fi-t-tarix** (mükəmməl tarix). Bakı, Şur, 1996, s.132.

⁴⁵ Киракос Гандзакечи. **История**. Москва: «Наука», 1976, s.163.

2. İzzəddin İbn əl-Əsir. **Əl-kamil fi-t-tarix (mükəmməl tarix)** (Ərəbcədən yoxlanılmış tərcümə, ön söz, qeydlər və şərhlər akademik Ziya Bünyadov). Bakı, Şur, 1996. 192 s.
3. Kaşğari, Mahmud. **Divanü lüğat-ü-türk**. 4 cildə. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. I cild. Bakı, Ozan, 2006. 512 s.
4. Qumilyov, Lev. **Qədim Türklər**. Bakı, Gənclik, 1993. 536 s.
5. Vəlixanlı, Nailə. **Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər**. Bakı, Elm və təhsil, 2016. 480 s.
6. Vəlixanlı, Nailə. **Naxçıvan ərəblərdən monqollaradək (VII-XII)**. Bakı, Elm, 2005. 152 s.
7. Vəlixanlı, Nailə. **Ərəb Xilafəti və Azərbaycan**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1993. 157 s.
8. Артамонов, Михаил . **История хазар**. Издание второе. СПб: 2002. 550 с.
9. Багратиони, Давид. **История Грузии**. Тбилиси: Мецниереба, 1971.
10. Буниатов, Зия. Избранные сочинения в трех томах. **Азербайджан в VII-IX вв.** Том I. Баку, ЭЛМ, 1999. 468 с.
11. **Всеобщая история Вардана Великого**. Москва: 1861.
12. Гандзакеци, Киракос. **История**. Москва: Наука, 1976. 357 с.
13. Гумилев, Лев. **Древние тюрки**. Москва, 1967.
14. Джафаров, Юсиф. **Гунны и Азербайджан**. 1993.
15. **Житие преподобного Давида Гареджийского**. <https://travelgeorgia.ru/235/>
16. Каланкатукский, Моисей. **История Албании**; Мхитар Гош. **Албанская летопись**. Баку, ЭЛМ, 1993. 296 с.
17. **Картлис Цховреба. История Грузии**. Тбилиси: Из-во Артануджи. 2008. 456 с.
18. Прокопий Кесарийский. **Война с персами. Война с вандалами. Тайная история**. Перевод, статья и комментарий А.А.Чекаловой. Из-во «Наука», Москва, 1993.
19. Прокопий Кесарийский. **История войны с готами**. Перевод С.П.Кондратьев. Из-во Академии наук СССР, Москва, 1950.
20. Владимир Федоровича Минорский. **История Ширвана и Дербента X-XI веков**. Москва: Из-во Восточной литературы. 1963. 265 с.
21. Агафий Миринейский. **О царствовании Юстиниана**. Перевод, статья и примечаний М.В.Левченко. Москва-Ленинград, Из-во АН СССР. 1953.
22. Плетнева, Светлана. **Хазары**. Москва: Наука, 1986. 88 с.
23. Сумбатзаде, Алисохбат. **Азербайджанцы – этногенез и формирование народа**. Баку, ЭЛМ, 1990, 304 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT AUTHOR
İsmayıl Balı oğlu Umudlu – tarix üzrə İsmail Baly oğlu Umudlu – Doctor of
fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakıxanov Philosophy in history, senior researcher,
adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, A.A.Bakikhanov Institute of History and
Azərbaycan, Bakı Ethnology, ANAS, Azerbaijan, Baku